

VAD KÄNNETECKNADE UPPLYSNINGEN? Det beror förstås på vad man lägger för innebörd i uttrycket. Det kan stå för en historisk period, där en tänkare som Voltaire eller de franska encyklopedisterna är viktiga. Då kan det vara frestande att hävda, som Ronny Ambjörnsson gör på DN Kultur (6/8-19), att det som kännetecknade upplysningen var den höga tilltron till förnuftet. »Alla orättvisor [...] har sin grund i en frånvaro av förnuft», skulle encyklopedisterna ha ansett. Men »upplysningen» kan också stå för en filosofisk hållning. Det är så jag väljer att förstå saken här. I centrum för mitt intresse står den allra skarpaste filosofiske företrädaren för (den skotska) upplysningen, David Hume (1711–1776). Hume är aktuell genom James A. Harris breda biografi *Hume: Liv och tänkande* (Fri Tanke, 2019). Jag låter Hume i det här sammanhanget representera *filosoferna* (*les philosophes*). En annan viktig tänkare i samma tradition är Adam Smith, med boken *The Theory of Moral Sentiments*, som nyligen utkommit i svensk översättning, *Teori om de moraliska känslorna* (Daidalos 2019), med ett förord av ekonomen Amartya Sen. Jag ska utröna om Smith på något vis kan nyansera den bild jag ger av filosoferna. Mitt svar blir nekande. Det innebär att det är mindre rimligt att tala om upplysningen som Ambjörnsson gör. Då tror jag tvärt om det är naturligt att kort karaktärisera upplysningen på följande sätt. *Upplysningen innebar en kraftig nedvärdering av förnuftet på sinnlighetens och känslans bekostnad*. Berömt är David Humes yttrande att förnuftet är en slav under känslan (passionerna). Just så, enligt upplysningsfilosofin!

Hur kommer det då sig att upplysningen ofta förknippas med motsatsen, en hög tilltro till (det mänskliga) förnuftet?

Förklaringen är att *filosoferna* gick till storms mot olika auktoriteter och hävdade att människor själva skulle undersöka fenomenen, inte blint lita till en intellektuell överhet. Det har

ibland missvisande beskrivits som att man hyste tillit till det mänskliga förnuftet. Det gjorde man alltså inte i någon hög grad. Det karaktäristiska var bara misstron mot gamla auktoriteter.

Sant är förstås att *filosoferna*, även om de gav förnuftet en mindre framträdande roll än tidigare filosofiska traditioner, bejakade förnuftiga (deduktiva och matematiska) resonemang. De hade dock förlorat en tidigare filosofis tilltro till förnuftet som en kunskapskälla i sin egen rätt. Logik och matematik var bara hjälpmedel i den vetenskapliga verktygslådan. Förnuftet kunde bringa reda bland idéerna. Det kunde emellertid inte ge oss ny kunskap om världen.

Enligt vad nestorn i svensk teoretisk filosofi Anders Wedberg har kallat det platonisk-aristoteliska vetenskapsidealet skulle all kunskap vila på ett säkert förnuftsmässigt fundament. Detta ideal, som var dominerande under antiken, hade fått ett uppsving under tidig modern tid med systembyggare som Descartes, Spinoza och Leibniz. Idealet övergavs emellertid av *filosoferna*. Enligt *filosoferna* skulle kunskapen vinnas genom empirisk undersökning av verkligheten. Det började med tänkare som Locke och Berkeley och kulminerade just med David Hume.

Denna begränsning i vårt kunskapssökande till vad den direkta erfarenheten kunde bidra med inbjöd till skepticism. Våra sinnen kan ge oss besked om enskilda händelser, tänkte man sig. Men vi vill ju ha tillgång till naturlagar, som kan hjälpa oss att förutse och förstå naturliga förlopp. Lagbundenheter är emellertid inget vi kan observera. Och får vi inte förnuftsmässigt sluta oss till deras existens hamnar vi ohjälpligt i skepticism. Kan vi ens vara säkra på existensen av en av vår upplevelse oberoende »yttervärld»?

Sak samma med moralen. Kan vi inte förnuftsmässigt inse vad som är rätt och orätt handlande, och kan vi inte från ett säkert moraliskt fundament sluta oss till hur vi ska handla, måste vi ge upp tanken om en objektiv moral.

Frånvaron av en objektiv moral hindrar oss inte från att så långt det är möjligt med vårt förnuft försöka finna vägar att realisera våra subjektiva önskningar. Men i valet av lämpliga och olämpliga

önskningar (passionier), alltså mål för vårt handlande, ger oss förnuftet ingen vägledning. »Tis not contrary to reason to prefer the destruction of the whole world to the scratching of my finger», som Hume uttryckte saken.

Humes samtida, filosofen och ekonomen Adam Smith, delade Humes sentimentalism. Han tyckte sig dock i boken *The Theory of Moral Sentiments* finna utrymme också för något han omtalar som vårt samvete. Det kan ålägga oss restriktioner i vilka mål vi uppställer. Så här karakteriserar Jonas Olson tanken hos Smith om samvetet (i en artikel i *Flamman*, 2/9-19):

Samvetet och hur det utvecklas är ett viktigt tema i *The theory of moral sentiments*. Precis som vi kan sympatisera med andra inser vi att vi kan vara föremål för andras sympati eller brist på densamma. Eftersom vi vill åtnjuta beröm och undvika klander lär vi oss att se på oss själva med andras ögon. Men inte nog med att vi vill åtnjuta beröm och undvika klander; vi vill också vara berömvärda och undvika klandervärdhet. Detta är inte detsamma som viljan att åtnjuta beröm och undvika klander, för i ett moraliskt korrupt samhälle kan det ju hända att man beröms för sådant som inte är berömvärdt och klandras för sådant som inte är klandervärdt. För att avgöra om våra handlingar och attityder är berömvärda eller klandervärda måste vi betrakta oss själva med en opartisk betraktares ögon och utröna huruvida vi åtnjuter dennes sympati. Smith kallar den opartiske betraktaren för den storslagna halvgud som varje människa bär på i sitt bröst. Den kan också kallas vårt samvete.

Också Hume utmålade i livliga ordalag vår tendens till sympati med andra. Notera dock att detta endast är sakliga psykologiska beskrivningar av oss. Någon blundar kanske för andras lidande. En annan noterar dem men väljer kanske att inte alls utveckla något samvete. Andra åter införskaffar denna »halvgud», men slår dövörat till då hon befäller något, och låter sig inte hindras av sitt samvete från att begå olika ohyggligheter. Mot ett sådant beteende kan vi inte invända i namn av något högre »förnuft».

En naturlig följd av upplysningsfilosofin var därmed romantiken med dess dyrkan av den råa spontaneiteten, känslan och friheten. Det går en rak linje från Hume till Rousseau.

→

Torbjörn Tännsjö är professor emeritus i praktisk filosofi.